
Orgeladviseur Peter van Dijk stelde plan op voor barok concertzaalorgel

‘Met dit orgel zal TivoliVredenburg een pioniers-positie innemen’

De Utrechtse organist en orgeladviseur Peter van Dijk ontwierp voor de Grote Zaal van TivoliVredenburg een orgel dat bij uitstek geschikt zal zijn als begeleidingsinstrument en solo-instrument voor muziek uit de barok tot aan de vroege romantiek. Hier volgt zijn toelichting bij het ontwerp.

Een stukje geschiedenis

In 1977 is de Stichting Orgel Comité Muziekcentrum Utrecht (OCMU) opgericht met als doel het plaatsen van een concertorgel in Muziekcentrum Vredenburg (thans TivoliVredenburg). Daartoe is onder particulieren, bedrijven, overheden en fondsen geld ingezameld. Diverse plannen passeerden de revue, variërend van het bouwen van een nieuw instrument tot het plaatsen (na restauratie) van een 19^e eeuws orgel.

De plannen ketsten in de eerste plaats af op de voor een orgel beschikbare plaatsruimte. Op het podium was/is geen ruimte voor een omvangrijk ‘vast’ pijporgel. De galerij achter/boven het podium, onder vak E is door haar geringe hoogte te krap bemeten voor een concertorgel of een bestaand 19^e eeuws orgel. Plaatsing in een van de bezoekersvakken achter/boven het podium zou een voor TivoliVredenburg onacceptabel verlies aan zitplaatsen impliceren. Bovendien liet/laat het beschikbare budget – ondanks succesvolle beleggingen en een profijtelijke orgeltransactie – de bouw van een orgel met hooguit 15 registers toe. Voor een nieuw concertorgel zou minstens het dubbele aantal registers noodzakelijk zijn. Het project belandde dientengevolge noodgedwongen ‘in de ijskast’. Maar het in 2012 aangetreden nieuw bestuur, bestaande uit Maarten van Ditmarsch (voorzitter), Henk Bijlsma (secretaris) en Bram van der Wees (penningmeester) heeft het orgelvoornemen weer nieuw leven ingeblazen, zij het in een andere, bescheidener vorm. Het bestuur laat zich juridisch bijstaan door René Swane en heeft Peter van Dijk als orgeladviseur aangetrokken. Laatstgenoemde heeft de planontwikkeling inhoudelijk ter hand genomen.

Mogelijkheden, overleg en opdracht

Een demontabel en verplaatsbaar achtvoets-orgel bleek ‘fysiek’ te groot (vanwege de niet-demontabele achtvoets-orgelpijpen) om door de toegangsdeuren naar en van het podium vervoerd te kunnen worden. Bovendien is de (geklimatiseerde) opslagruimte voor muziekinstrumenten te klein voor de orgeldelen. Als enige mogelijke plaats voor een begeleidingsorgel met twee manualen (handklavieren) en een klein zelfstandig pedaal bleef de bovengenoemde galerij over. Een dergelijk orgel zou stilistisch ‘toegespitst’ kunnen worden op het (laat)romantische en het 20^e/21^e eeuwse repertoire, dan wel op muziek uit de 17^e tot en met het midden van de 19^e eeuw. De eerste optie zou, gezien het aantal benodigde grondregisters (met grote pijpen) en de geringe hoogte van de galerij, tot onaanvaardbare ‘orgelstilistische’ compromissen leiden. De tweede optie leek ‘fysiek’ wel haalbaar.

Het idee voor een op barokke leest geschoeid orgel, geschikt voor zowel basso continuo-begeleiding als obligate orgelpartijen is vervolgens voorgelegd aan programmeur Peter Tra en aan 'vaste' gebruikers van TivoliVredenburg, te weten het Festival Oude Muziek (Xavier Vandamme), het Toonkunstkoor Utrecht (Wouter van Belle), de Nederlandse Bachvereniging (Jos van Veldhoven en Leo van Doeselaar) en De Nieuwe Philharmonie Utrecht (Johannes Leertouwer). Zij schaarden zich achter het door Peter van Dijk opgestelde raamplan. Een op basis van dit uitgangspunt in 2013 gevolgd offertetraject resulteerde in de keuze van de orgelmakers Gebr. van Vulpen (Utrecht) als uitvoerder van het project.

Het kistorgel versus het kerkorgel

In de huidige barokmuziekpraktijk zijn kistorgels een vaste waarde. Maar in de 17^e/18^e eeuwse kerkelijke muziekpraktijk waren kistorgels een betrekkelijke zeldzaamheid. Voor begeleiding en obligate partijen werd doorgaans gewoon het grote kerkorgel of een 'volwassen' koororgel ingezet. De klank(kleur)verschillen van dergelijke orgels met kistorgels zijn zeer aanzienlijk.

Het gebruik van een 'kerk'orgel vraagt weliswaar van een ensemble-organist om zijn/haar 'spilpositie' achter een kistorgel in te ruilen voor een iets verder verwijderde orgel-opstelling, maar de artistieke winst van een op historische praktijken gebaseerde orgelklank en klankverhoudingen is, blijkens onder meer ervaringen met het Bach-orgel in de Grote Kerk te Dordrecht, buitengewoon groot. TivoliVredenburg zal met een volwaardig 'barok' continuo-orgel een pioniers-positie gaan innemen, want een dergelijk concertzaal-instrument is een wereldprimeur.

Stilistische oriëntatie

Er is geen muziekinstrument dat zoveel verschillende gedaantes – qua vormgeving en klank – kent als het orgel. In feite kende ieder cultuurgebied en -periode in de 17^e tot en met de tweede helft van de 19^e eeuw een eigen orgeltype. Het TivoliVredenburg-orgel dient in zoveel mogelijk 17^e/18^e (en ook vroeg-19^e) eeuws repertoire (d.w.z. Noord-, Midden- en Zuid-Duits/Habsburgs, Frans, Engels, Italiaans, Noord- en Zuid-Nederlands) op een klanktechnisch verantwoorde wijze inzetbaar te zijn zonder in een kleurloze orgelklank te vervallen.

Belangrijke criteria daarbij zijn:

- een soepele maar toch duidelijke (niet 'tuffende') pijpenpraak
- een milde, goed met andere instrumenten en de menselijke stem mengende, heldere klank (duidelijke en stabiele toonhoogte-perceptie).

In de 17^e-19^e eeuw waren er in Europa diverse gebieden met een 'kruisbestuiving' van verschillende orgelbouwstijlen. Zo zien en horen we in Rijnland/Westfalen invloeden uit zowel de Nederlanden, Noord-, Midden- en Zuid-Duitsland als Frankrijk. Daarom lijkt het 18^e eeuwse Rijnland/Westfalen een goed stilistisch uitgangspunt voor het TivoliVredenburg-orgel.

Vormgeving en opstelling

Vanzelfsprekend is architect Herman Hertzberger maatgevend bij de vormgeving van het orgel betrokken. Toen Hertzberger het Muziekcentrum Vredenburg ontwierp – 'zijn' grote zaal is bij de recente vernieuwbouw ongewijzigd gehandhaafd – was er nog geen sprake van een orgel. Daarom alleen al zou een traditioneel klassiek orgelfront in de grote zaal architectonisch als het ware een koekoeksjong zijn. Hertzberger stelde zich terecht op het standpunt dat het orgelfront zich zou moeten voegen in de architectuur van de zaal. Dat heeft, in goede samenwerking met de orgelmaker en de orgeladviseur, geresulteerd in een uniek ontwerp.

De afmetingen van de galerij laten geen 'in de hoogte' geconcipteerd orgel toe. Bovendien kunnen de lichtspots op en boven het podium voor temperatuurverschillen bij een in de hoogte gebouwd orgel zorgen. Dat zou zich automatisch 'vertalen' in stemmingsproblemen, dat wil zeggen toonhoogteverschillen tussen op verschillende

niveaus geplaatste orgelpijpen. Daarom wordt het TivoliVredenburg-orgel 'in de breedte' gebouwd, met de circa 1000 pijpen op één niveau. Slechts de grootste (houten) exemplaren worden in de onderkast liggend opgesteld. Zowel uit architectonische overwegingen als vanwege mogelijke stemmingsproblemen wordt afgezien van het aanbrengen van frontpijpen. Het orgel is vanuit de zaal dus niet als zodanig herkenbaar.

Naar de eventuele akoestische gevolgen van de orgelopstelling is onderzoek verricht door Niek Janssen (Royal Haskoning DHV). Met enkele kleine aanpassingen (onder meer een wisselende grootte van de klankgaten) bleek uit het onderzoek dat de plaatsing van het orgel geen nadelige invloed heeft op de veelgeroemde akoestiek van de zaal. Het is zeer verheugend dat een ontwerp kon worden gemaakt waarin alle verantwoordelijke gremia zich kunnen vinden. De zichtlijnen in de zaal worden gerespecteerd zonder dat aan de orgelbouwtechnische eisen geweld wordt aangedaan.

Dispositie

Voor het ontwerpen van een registersamenstelling (dispositie) is uitgegaan van al hetgeen in 17^e en 18^e eeuwse bronnen over orgelregistraties bij continuo- en obligato-spel is vermeld. Aldus kan het TivoliVredenburg-orgel stilistisch zo veelzijdig mogelijk worden ingezet.

De dispositie wordt:

Hoofdwerk (Manuaal I)

Prestant	8'	(C-H eiken, open; vanaf c metaal)
Holpijp	8'	
Octaaf	4'	
Quint	3'	Bas/Discant
Octaaf	2'	
Terts	1 3/5'	Bas/Discant (prestantmensuur)
Mixtuur 3-4 sterk		

Nevenwerk (Manuaal II)

Gedekt	8'	
Fluit	4'	(C-h gedekt; vanaf c' open, cilindrisch)
Quintfluit	3'	(C-g gedekt; vanaf gis open, cilindrisch)
Fluit	2'	(C-H gedekt; vanaf c open, cilindrisch)
Terts	1 3/5'	(open, cilindrisch; fluitmensuur)
Fagot	16'	Bas/Discant
Dulciaan	8'	Bas/Discant

Pedaal

Subbas	16'	(eiken)
--------	-----	---------

Koppelingen

Hoofdwerk - Nevenwerk

Pedaal - Hoofdwerk

Pedaal - Nevenwerk

Manuaalomvang C-f''', pedaalomvang C-d'.

Bas/Discant-deling c'/cis'.

Klaviatuur aan de linkerkant, zodat er een visueel en auditief contact met musici en dirigent op het podium is (desgewenst aan te vullen met een in de klaviatuur geïntegreerde video-verbinding).

Stemtoonhoogte a = 415 Hz, door een transpositie-voorziening ook speelbaar op a = 440 Hz en a = 460 Hz.

Stemmingssysteem Neidhardt Kleine Stadt 1724 (= Grosse Stadt 1732). De windvoorziening (2 spaanbalgen en een elektromotor) wordt in de orgelkast ondergebracht. De orgelkast wordt gemaakt van esdoorn, in kleur aangepast aan de achterwand van het podium.

Oplevering

Naar verwachting zal het orgel in de zomer van 2017 in de Grote Zaal van TivoliVredenburg worden opgebouwd, zodat het tijdens het Festival Oude Muziek van dat jaar feestelijk in gebruik kan worden genomen.